

Osztrák hangok az 1917-es orosz forradalmakról

Az 1917-es oroszországi forradalmak századik évfordulója sokszínű és gyakorlatilag áttekinthetetlenül sok rendezvényre adott lehetőséget, számtalan megemlékezésre, reflexióra, újraértelmezésre motiválta a nemzetközi tudományos és kulturális élet résztvevőit. A százéves jubileum kapcsán mindenekelőtt két egymásnak gyakran ellentmondó jelenségre szeretné felhívni a recenzens a figyelmet. Szembetűnő és nyilván nem véletlen, hogy mennyire másként emlékeznek annak szülőhazájában, illetve azon kívül a száz évvel ezelőtti orosz eseményekre. Az emlékezetkultúra és az aktuálpolitika nehézségekkel és gyakran feszültségekkel terhelt összefonódását kiválóan szemlélteti az is, hogy milyen módon ünneplik – ha egyáltalán – Oroszországban a hagyományos cári majd a kapitalista rendet is megdőntő 1917-es forradalmakat. Ebben az összefüggésben nagy (volt) a kihívás az oroszországi irányított emlékezetpolitika számára.¹ Röviden összefoglalva a következő főbb tendenciák rajzolódtak ki: az orosz események francia forradalomtól eltérő tendenciáinak – előnyeinek és árnyoldalainak – kihangsúlyozása, Lenin személyének háttérbe szorítása, illetve az események patrióta elemeinek és a kommunizmussal szembeni ellenállás-

* Verena MORITZ: *1917. Österreichische Stimmen zur Russischen Revolution*. Residenz Verlag, Salzburg-Wien, 2017. 278 p.

¹ Magyarul erről lásd a Krausz Tamással 2017. november 4-én megjelent interjút: SIMON Zoltán: A hatalmi elit ma is retteg a forradalom örökségétől. *nepszava.hu*. Forrás: <http://nepszava.hu/cikk/1144665/2> (Letöltve: 2017. 11. 24.).

nak a hangsúlyozása. Továbbá meghatározó maradt az évek óta tartó „hivatalos” orosz emlékezetpolitika azon eleme is, amely az 1917 előtti Oroszország nosztalgikus, idealizált félremagyarázását, átértelmezését hangsúlyozza, ahogy az azóta szentté avatott cári család piedesztálra emelése is rányomta bélyegét az 1917-es események (újra)értelmezésére.

Az emlékezetpolitika másik pólusát képviseli az euroatlanti tudományos, történeti (újra)értelmezések sokasága, a megjelent monográfiák, tudományos kötetek, valamint a konferenciák és kiállítások² sora. Ahogy az 1917-es orosz forradalmak már a kortársakat is megosztották, úgy mind a mai napig többféle, gyakran egymásnak ellentmondó narratívák léteznek. A 2010-es évekre azonban legalább két alapvető historiográfiai konszenzus kristályosodott ki, amelyek minimális közös nevezőként a történelmi alapmunkák alkotóelemei. Az egyik ilyen közös álláspont szerint az oroszországi forradalom/forradalmak (1905, 1917. február, 1917. október) egyértelműen történelmi fordulópontot jelentett/ek, miközben azzal kapcsolatban, hogy egy vagy több forradalom zajlott-e le 1917-ben, már eltérőek az értelmezések. Az 1990-es évek óta meghatározó mainstream értelmezések az 1905-ös és az 1917. februári fordulatra forradalomként tekintenek, míg 1917 októbere kapcsán inkább annak a puccsjellegét hangsúlyozzák. Ennek a szinte kanonizált forradalomértelmezésnek adott újabb lendületet Orlando Figes 2015-ös munkája. Az angol történész értelmezésében az orosz forradalom egy „száz évig tartó ciklus” volt, amely csak a Szovjetunió 1991-es összeomlásával ért véget.³ Az ezredfordulótól egyre meghatározóbbá vált a global historynak köszönhető-

² A német nyelvterület legjelentősebb orosz forradalmakra emlékező kiállítása a zürichi Landesmuseum és a berlini Deutsches Historisches Museum együttműködésében készült. Az eredmény Zürichben 2017 tavaszán (február 24.–június 17.) volt látható. Lásd: <https://www.nationalmuseum.ch/d/microsites/2017/Zuerich/RussischeRevolution.php> (Letöltve: 2017. 11. 26.). A berlini történelmi múzeumban (2017. október 18.–2018. április 15.) még jövő tavaszig lesz látogatható a múzeum didaktikailag és szakmailag is kiemelkedően igényes és magas színvonalú kiállítása. Lásd: <https://www.dhm.de/ausstellungen/1917-revolution.html> (Letöltve: 2017. 11. 26.).

³ Orlando FIGES: *Hundert Jahre Revolution. Russland und das 20. Jahrhundert*. Hanser Berlin, Berlin, 2015. 10.

en a másik, többségében konszenzusra jutott nézőpont, amely az 1917-es történések megítélésében is a folyamatszerűséget és a globális nézőpont jelentőségét helyezi előtérbe. Ezt a globális megközelítést képviselik az utóbbi évek nagy történelmi összefoglalásai, a mesternarratívák Orlando Figestől,⁴ Helmut Altrichtertől,⁵ Haumann Heikótól,⁶ Peter Holquisttól,⁷ vagy akár Alexander Rabinowitchtól⁸ is.⁹

A most bemutatásra kerülő munka újszerűsége abban – is – rejlik, hogy izgalmas, új nézőpontból közelíti meg az 1917-es esztendő Oroszországát. A nagy háborús ellenfél, a Habsburg Monarchia szemszögéből mutatja be az orosz eseményeket. Ez az osztrák nézőpont reagál a saját belső, birodalmi válságra is, egy olyan állam szemszögéből elemzi tehát tárgyát, amely törekszik az orosz „sorsot” elkerülni. Műfaji szempontból is innovatív a munka, érdekes keverékét olvashatjuk a monografikus igényű elbeszélésnek és a körültekintő válogatáson alapuló forráskiadásnak. Verena Moritz munkája¹⁰ egy kellemes és jól sikerült egyensúlyt teremtett a kizárólag a szűk szakközönységnek írt szakmunkák és a public history szélesebb rétegek számára is könnyen befogadható olvasmányai között. Miről is van szó? Az osztrák történész az 1917-es orosz eseményekkel kapcsolatban a bécsi Nemzeti Levéltárban található dokumentumok és újságcikkek segítségével érzékelteti a korabeli osztrák nézőpontot.

⁴ Orlando FIGES: I. m.

⁵ Helmut ALTRICHTER: *Rußland 1917. Ein Land auf der Suche nach sich selbst*. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2017.

⁶ Heiko HAUMANN: *Die Russische Revolution 1917*. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 2016.

⁷ Peter HOLQUIST: *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis 1914–1921*. Harvard University Press, Cambridge, 2002.

⁸ Alexander RABINOWITCH: *The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd*. Indiana University Press, Bloomington, 2007.

⁹ S. A. SMITH: The Historiography of the Russian Revolution 100 Years on. *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 2015/4. 733–749.

¹⁰ A szerző az orosz forradalom történetében való szuverén jártasságát tükrözi a neves osztrák Böhlau Kiadó gondozásában megjelent kötete is. Lásd: Verena MORITZ–Hannes LEIDINGER: *Die Russische Revolution*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2011.

A forráskiadás 64 szakszerű, kiegészítő jegyzetekkel ellátott dokumentumot tartalmaz – mindez kicsit kevesebb, mint a felét adja a könyvnek. A másik részt a szélesebb olvasóközönség számára is érthető és élvezhető nyelvezetű, alapos és széles látókörű tudományos narratíva teszi ki, amely közérthetően megvilágítja a kötetben olvasható dokumentumok történelmi háttérét. A felépítésében is kiegyensúlyozott kötet olvasmányosan mutatja be a máig vitatott világtörténelmi eseményt, illetve rámutat annak nyitott kérdéseire és fehér foltjaira is. Miközben azokat az olvasókat is továbbgondolásra ösztönzi, akik csupán az iskolapadok között szerzett, mára már akár megkopott történelmi előismereteikre támaszkodhatnak.

Az első, bevezető fejezet címe, *A darabokra hulló világ* is előrejelzi számunkra, hogy 1917-ben nemcsak a Romanovok, hanem a Habsburgok birodalma is mély és komplex válságba süllyedt. Az első világháború megadta az utolsó és végzetes dőfést a közép- és kelet-európai soknemzetiségű birodalmaknak (az osztrák, az oszmán és az orosz birodalmaknak), amelyek társadalmi és gazdasági modernizációja a századforduló időszakában már jókora lemaradást mutatott a későbbi győztesekkel, a nyugat-európai államokkal és hangsúlyosan az Egyesült Államokkal szemben.¹¹

A Habsburgok és a Romanovok birodalma a világháborúban ellenfelek voltak, így nem véletlen, hogy Bécs politikai-katonai elitje nagy érdeklődéssel figyelte az oroszországi eseményeket. Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai és diplomáciai hírszerzése minden adódó alkalmat megragadott arra, hogy a legfőbb ellenfeléről,¹² belső állapotáról, katonai, gazdasági helyzetéről értesüléseket szerezzen. A háború második felében már egyértelművé vált a hatalom bécsi birtokosai számára is, hogy

¹¹ A téma egyik legújabb nemzetközi tanulmányokat tartalmazó összefoglalója: Anton PELINKA–Karin BISCHOF–Walter FEND–Karin STÖGNER–Thomas KÖHLER (Hrsg.): *Geschichtsbuch Mitteleuropa. Vom Fin de Siècle bis zur Gegenwart*. New Academic Press, Wien, 2016.

¹² A keleti front jelentőségét jelzi, hogy a Habsburg Birodalom katonai foglyainak többsége orosz nemzetiségű volt, ahogy fordítva is igaz. Az Oroszországban hadifogságba esett katonák többsége az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgára volt.

a két birodalom válságállapota között egyre több hasonlóság van, a lakossági élelmiszer-ellátási nehézségtől és békevágyától kezdve egészen a gazdasági kapacitás kimerüléséig, nem is beszélve a nemzetiségek emancipációs törekvéseiről. Az Orosz Birodalom válsága nem 1917-ben kezdődött, tegyük hozzá, a Habsburgoké sem. A bécsi döntéshozók már 1914-től számoltak egy mihamarabb kitörő orosz forradalommal, amely meghozná Bécs számára a remélt győzelmet, fejtette ki Moritz. Noha 1917 februárjában a forradalmi fordulat megtörtént, mindez Bécs számára az előzetes osztrák várakozás ellenére se gyors győzelmet, se gyors békét nem hozott.

1917. februárban a keleti fronton túl történekekről az első információk Bécsbe lassan, töredékesen érkeztek. A kötet dokumentumai is visszatükrözik az egymásnak ellentmondó hírek okozta bizonytalanságot. Az első hivatalosnak tekinthető híradások óvatosan fogalmaztak, miközben a császári adminisztráció mindent megtett annak érdekében, hogy elejét vegye az esetleges válságjelenségekkel kapcsolatos, veszélyekkel terhes összehasonlításoknak. Miközben az orosz eseményeket alapvetően pozitívan értékelte, bízva a gyors keleti fegyveres győzelemben. Azonban nem csak a császári katonai-politikai elitek számára jelentett kihívást a cári háborús abszolutizmus megdöntése: az orosz demokratikus forradalom sikere az osztrák szociáldemokrata pártot is kurzusváltásra készítette. Hiszen 1917 tavaszától kezdve a munkásság követeléseinek megkerülhetetlen viszonyítási alapjává váltak az orosz események. Az osztrák baloldalnak is intenzívebb és radikálisabb programot kellett hirdetnie annak érdekében, hogy befolyását megtarthassa az osztrák munkásság felett. Noha a szerző külön hangsúlyozta, hogy az orosz forradalmak korabeli osztrák recepcióját kívánta csupán bemutatni, a 26. oldalon elhangzott egy mondatnál kicsit többet is szánhatott volna magyar reakciók felvázolására. Mégiscsak egy dualista Osztrák–Magyar Monarchiáról és nem csupán egy osztrák birodalomrészről volt szó. Moritz leszögezi, hogy az oroszországi események katalizátorként hatottak a Habsburg Birodalom válságára, és elsősorban „szimbolikus erővel” bírtak az események felgyorsítása és felfokozása kapcsán.

Ennek alátámasztására hozta példaként az egész birodalmon végigsöprő 1918. januári sztrájkot, amelynek meghirdetésére – ha nem is közvetett módon, de – mindenképpen hatással voltak az orosz események. Ez a sztrájkhullám azonban nem váltotta be Lenin reményét, hiszen ekkor még sem a Habsburgok birodalma nem omlott össze, és Moszkvának sem sikerült a breszt-litovszki különbékét megakadályoznia vagy Oroszország számára kedvezőbb feltételeket elérnie.

Egy további érdekes aspektusra hívja fel a figyelmet az osztrák történésznő, amikor plasztikusan szemlélteti és dokumentumokkal támasztja alá, hogy a februári forradalom kitörése nagyobb meglepetést és megrökönyödést váltott ki a nemzetközi közvéleményből, mint az októberi fordulat. Az 1917 folyamán Oroszországból érkező hírek alapján a nemzetközi közvélemény már számolt a bolsevikok megerősödésével. Másrészt – emeli ki a szerző – a korabeli felfogás inkább a februári fordulatot értékelte sorsfordító, forradalmi jelentőségű eseménynek, és az októberi bolsevikpuccsot inkább csak egy újabb, kisebb jelentőségű, belső hatalomeltolódásként értelmezte. A 20. és 21. század történeti emlékezete épp ennek fordítottja, a polgári-demokratikus kísérlet emlékezete eltörpül a bolsevik-kommunista fordulaté mögött. Verena Moritz historiográfiai munkásságának egyik korábbi, de meghatározó gyümölcse az Oroszországból hazatérő „k. u. k.” hadifoglyok, másrészt az orosz hadifoglyok monarchiabeli történetének vizsgálata.¹³ Ezen téma rövid és frappáns összefoglalását is olvashatjuk ebben a kötetben, amelyet izgalmas dokumentumválogatással tett színesebbé.

A bemutatásra került korabeli dokumentumok egyik közös jellemzője, hogy olyan személyektől származtak, akik a Habsburg Birodalom állampolgárai voltak. Másrészt 1917–1918 között íródtak, így ezek esetében az orosz események valamilyen okokból végrehajtott újraértelmezésére – keletkezési idejük miatt – még nem kerülhetett sor. Harmadsorban eddig nem is publikálták őket, a bécsi Nemzeti Levéltárban feküdtek évtize-

¹³ Verena MORITZ: *Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich 1914–1921*. Bernard und Graefe Verlag, Bonn, 2005.

dek óta érintetlenül. Az 1917-es orosz eseményeket testközelből figyelemmel kísérő monarchiabeli kortársak, civilek és hadifoglyok, újságírók, diplomaták, politikusok jelentéseiről, helyzetértékeléseiről van szó. A szerző intenciója szerint ezek a korabeli szövegek feltárhatják számunkra a múlt „realitásának” egy ismeretlen szeletét.

A legtöbb dokumentum valamilyen erőszakos esemény köré szerveződött. Vörös fonalként húzódik végig a forrásokon a brutalitás, az erőszak és a hatalommal való visszaélés valamilyen megnyilvánulási formája. Moritz szerint ez azzal magyarázható, hogy ugyan 1917. februárban az „orosz despotizmus” és annak elnyomó apparátusa véget ért, azonban az erőszak „mechanizmusa és automatizmusa”, amely az orosz társadalmat évszázadok óta szabályozta, tovább élt (48.). Különös figyelmet érdemel ebben az összefüggésben a lemergi születésű Karl Radektól beválogatott szöveg. Radek hadifoglyként került Oroszországba, ahol komoly bolsevik karriert futott be, Lenin legszűkebb köréhez tartozott, nevéhez kötődik a vörös terror meghirdetése is. A dokumentumválogatás kézzel foghatóvá teszi számunkra azt a kortársakat meglepő és elrettentő rendkívüli gyorsaságot, amelynek keretében Oroszország a cárizmusból bolsevik diktatúrává vált. A közölt dokumentumok további korszecifikus jellemzője, hogy nem mentesek antiszemita előítéletektől és megnyilvánulásoktól. Hiszen nemcsak a Habsburgok, hanem a Romanovok birodalmában sem volt ismeretlen jelenség az antiszemitizmus, sőt... Az antiszemitizmus korábbi előítéletekre épülő új rétegei nyílnak meg számunkra a források olvasása közben. Megismerhetjük az orosz és nem orosz kortársak félelmeit a világhuralomra törekvő „vörös zsidóktól”.

Egy külön fejezetet kapott a kötetben Wolfgang Maderthaner, az Osztrák Nemzeti Levéltár főigazgatója által inkább esszézerűen elemzett Ottó Bauer-írás. Otto Bauer, az osztrák ausztromarxizmus legfontosabb teoretikusa az elő világháború elején a Monarchia hadseregének tisztjeként került orosz fogságba. Az 1917. februári forradalmat Szentpétervárott már szabadlábban, mensevik politikusok társaságában élte át. Magas rangú, nemzetközi szociáldemokrata kapcsolatainak köszönhetően

azonban már 1918 szeptemberében hazatérhetett Bécsbe, ahol Heinrich Weber álnéven összefoglalta tapasztalatait és véleményét az orosz forradalomról és annak az európai munkásmozgalomra gyakorolt hatásáról.¹⁴ Maderthaner hangsúlyozta az orosz események által kiváltott eufória veszélyeit is. Véleménye szerint az első világháborúban végletekig leterhelt orosz nép lelkesedése alapozta meg a kollektív erőszak és a genocídiumok hátterét.¹⁵

Az osztrák Residenz Kiadónál megjelent munkában a gyors tájékozódást segíti az 1917–1918 közötti orosz eseményeket rövid csokorba szedő kronológia, a dokumentumokban szereplő személyek rövid életrajza, illetve a kötet végén található névjegyzék is. A témában való további elmélyüléshez nyújt segítséget az alapos és igényes jegyzetapparátus és a felhasznált irodalmak jegyzéke is. Az egyes források jegyzetelése megfelel a klasszikus forráskiadás minimum kritériumainak. Éppen abból a célból, hogy képes legyen egy szélesebb olvasóközönséget is megszólítani, a szerző nem vett el a forráshivatkozások tengerében. A recenzens azonban szerencsésnek tartotta volna, ha Verena Moritz összeállította volna a klasszikus forráskiadáshoz szinte automatikusan hozzátartozó közölt dokumentumok listáját is. Így nemcsak egy összképünk alakulhatott volna ki, hogy milyen témakörökben kerültek források közlésre, hanem a gyors tájékozódást is megkönnyítette volna számunkra.

Mindent egybevetve egy olvasmányosan megírt, kiegyensúlyozott szerkezetű munkát vehetünk kézbe. Ausztriai kortársak szemüvegén keresztül ismerhetjük meg az 1917-es orosz eseményeket, ezek Habsburg Birodalomra gyakorolt hatását, ami ez ideig nem publikált források segítségével válik az olvasó számára elevenné. A kötet a gondosan válogatott elsődleges forrásai miatt egyrészt meleg szívvel ajánlható a korszakot kutató szakembereknek. Másrészt minden olyan olvasó haszonnal

¹⁴ Heinrich WEBER: *Die russische Revolution und das europäische Proletariat*. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Brand, Wien, 1917.

¹⁵ Wolfgang MADERTHANER: Das Prinzip Hoffnung. Otto Bauer und die russische Revolution. In: Verena MORITZ: *1917. Österreichische Stimmen*. I. m. 242.

forogathatja, akit érdekel, hogy a száz évvel ezelőtti orosz világ-történelmi eseményeket miként látták testközelből, első kézből a Habsburg Birodalom képviselői. Az élményszerűségért és olvasmányosságért Moritz szuverén és átfogó korszak- és forrás-ismerete a garancia.

Murber Ibolya

Szovjet hadifogságról az Ózd környékiek elbeszélésein keresztül*

A GULAG táborrendszerének világa 1989 előtt elsősorban irodalmi művekben,¹ visszaemlékezésekben vált ismertté, majd a rendszerváltozást követően már sor kerülhetett a történeti dokumentumok felhasználásán alapuló kutatásokra is.² Utóbbiak azért váltak fontossá, mert árnyalták, pontosították a visszaemlékezések személyes hangvételének megközelítésmódját.³ Az 1989 utáni történettudomány és könyvkiadás már jelentős monográfiákkal gazdagította a témát történeti perspektívában bemutató művek sorát, de a források folyamatos feltárása, valamint a korábban kiadott kötetek bővítése még ma is tart. A ku-

* NAGY Péter: *Távol a szülőföldtől. Ózd vidékiek szovjet fogságban*. Ózd Német Nemzetiségi Önkormányzat, Ózd, 2017. 153 oldal.

¹ Az irodalmi művek közül a legismertebb Alekszandr SZOLZSENYICIN: *Ivan Gyenyiszovics egy napja* és *A GULAG szigetvilág*. Szolzsenyicin munkáinak és azok számos nyelvre lefordításának a hatására az 1960-as évektől már ismertté vált a GULAG táborainak hálózata.

² Erre néhány példa, a teljesség igénye nélkül: CZEH Zoltán: *A GULAG mint gazdasági jelenség*. Magyar Ruzsisztikai Intézet, Budapest, 2003.; ANNE APPLEBAUM: *A GULAG története*, I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.; STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.; VÁRDY Béla–VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Magyarok a GULAG rabszolgatáboraiiban*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2007.; VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonicana, Budapest, 2009.

³ Emellett érdemes megjegyeznünk azt is, hogy a felpezsdülő kutatások olyan munkákat is eredményeztek, amelyekben a történészi emlékezet (megközelítésmód) vetélkedett a személyes emlékezettel, így hozva létre a történetek sajátos olvasatait. Erre példa: RÓZSÁS János: *GULAG lexikon*. Püski Kiadó, Budapest, 2000.

tatásoknak, könyvkiadásoknak új lendületet adott a GULAG/GUPVI Emlékév,⁴ amely annak ellenére, hogy nevében jelzi a szovjet táborrendszer összetettségét, nem segített tisztázni a két megnevezés közötti különbséget, noha alapvetően emlékezetpolitikai motivációkból adódóan fellendítette a téma kutatását.⁵ Éppen ezért szükséges tisztáznunk a két tábor közötti különbségeket: a szovjet táborrendszer a Belügyi Népbizottság alá tartozott, amelynek egyik része volt a GULAG (*Glavnoje Upravlenyije Lagerej* – Lágerek Főigazgatósága), ahová a többnyire koholt vádak alapján és egyenként elítéltek kerültek, míg a GUPVI (*Glavnaja Upravlenyija Voennoplennih i Internirovannih* – Hadifogoly- és Internáltügyek Főigazgatósága) lágereibe tömegesen és ítélet nélkül vitték el az embereket. A történeti kutatások, levéltári források adatai alapján megállapítható, hogy a GULAG táboraiba is sokan kerültek Magyarországról, mégis a GUPVI volt a „külföldiek Gulagja”.⁶ Az utóbbi években sorra jelentek meg olyan kötetek, amelyek a szovjet táborokba elhurcoltak történetét helytörténeti kereteken belül mutatták be.⁷ Sajátos nézőpontját adják ezek az írások a nagy történelmi

⁴ Magyarország kormánya a kényszermunkára internálás 70. évfordulójára való megemlékezés céljából a 2015. évet a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének nyilvánította. Az emlékévet 2017. február 25-ig – Kovács Béla kiskgazda politikus elhurcolásának 70. évfordulójáig – meghosszabbította.

⁵ Az emlékezet és a közbeszéd is gyakran összekeveri a két fogalmat. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a GULAG megnevezés már jóval korábban bekerült a köztudatba, amire hatással lehetett a Szolzszenyicin világszerte népszerűvé vált regényeinek címeiben alkalmazott szóhasználat is. Feltűnő az is, hogy a helytörténeti monográfiák többsége is a „GULAG-történetekről” számol be, így a terminológiai zűrzavart csak tovább fokozzák. Az emlékév keretében számos kiállítást, könyvbemutatót, konferenciát, ismeretterjesztő előadást, filmvetítést tartottak az ország több településén, ahol fotókon, filmekben, visszaemlékezéseken, leveleken, levéltári dokumentumokon keresztül mutatták be a GULAG- és a GUPVI-táborrendszerek világát. A különböző programok részletezésére itt most nincs lehetőség, erről tájékoztatnak a következő oldalak: www.beszedesmult.hu, www.gulag.hu (Letöltve: 2017. november 10.)

⁶ Erről részletesebben lásd: BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadifogoly)sors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012.; STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.

⁷ Erre további példák, a teljesség igénye nélkül: ERCSEY Gyula: *Farkasok árnyékában: kolozsváriak a Gulágon*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár,

eseményeknek, hiszen megjelenik bennük a lokális kontextus, amelyek a globális szintű események kiegészítéseinek is tekinthetők. Ezeknek az írásoknak a sorába illeszkedik Nagy Péter könyve, aki azoknak ajánlja munkáját, akik Ózd vidékéről kerültek szovjet fogságba, illetve az ő családtagjaiknak.

A szerző számára jól ismert a monográfiában tárgyalt környezet, hiszen Nagy Péter évek óta lelkes kutatója Ózdnak és vidékének.⁸ Személyes érintettsége okán nagyon érzékenyen közelít könyve témájához. A lehetőségekhez mérten a rendelkezésére álló források maximális felhasználására törekszik: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Külügyminisztériumi iratai mellett a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Statisztikai és Tanulmányi Osztályának a létszámról, a termelésre, a bérezésre vonatkozó iratait, valamint a háborús kárbejelentéseket használja fel. Elegendő levéltári forrás hiányában ezekből próbálja megállapítani Ózdra és térségére vonatkozóan a környékről szovjet fogságba kerültek számát. Helyet kapnak a források között magángyűjteményi anyagok, például az elhurcoltak névsorának összeállítása kapcsán, de a népszámlálási statisztikák felhasználása is ezt a célt szolgálja. A személyes visszaemlékezések nézőpontjának megismerését segíti a kéziratban maradt fogolynapló, valamint a már korábban a helyi sajtóban rögzített vagy archívumokban lévő visszaemlékezések feldolgozása, de kétségkívül a szerző által készített harminchat interjú adja a kötet forráskorpuszának

2006.; RAKÓ József (szerk.): *Gyömrői rabok a Gulágon, 1945–1947*. Id. Pál Mihály Hagyományörző és Művészeti Kör, Gyömrő, 2011.; LAKATOS Deniszsa–VALYI Edit: *Ung-vidékiek a Gulágon. Regionális és helytörténeti kutatás*. Nagykapos és Vidéke Társulás, Nagykapos, 2016.; VEGSŐ István (szerk.): *A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére Kiskunhalason*. Pásztortűz Kulturális és Hagyományörző Egyesület, Kiskunhalas, 2017.; PEKÁR István (közread.): *Sírva fekszünk, sírva ébredünk: nőgrádiak a Gulágon*. Cserhát Naturpark Közhasznú Alapítvány–Mezőgazda Kiadó, Hollókő–Budapest, 2017.; LUDESCHER Gabriella: *Ártatlan áldozatok: szatmári svábok a Gulágon*. Magánkiadás, Nyíregyháza, 2017.; MÁTHÉ Áron (szerk.): *„GULAG történetek”. Dél-alföldi magyarok és magyarországi németek a szovjet munkatáborokban*. Konecsni György Kulturális Központ, Tájház és Városi Könyvtár, Kiskunmajsa, 2017.

⁸ NAGY Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.

gerincét. Elismerésre méltó ez a szám, és az is, ahogyan az interjúk részletei közlésre kerülnek a kötetben. Összhangban állnak a főszöveggel, könnyen olvashatóak, nem akasztják meg a gondolatmenetet. Felvetődik természetesen a kérdés, hogy a személyes visszaemlékezések tartalma mennyire befolyásolta a szerzőt a könyv írása során. Mennyire alapozta a kötet felépítését az interjúk anyagára? Kikkel készültek az interjúk? Mi volt az interjúalanyok foglalkozása? Ezt fontos lenne tisztázni, mivel kirajzolódhatna az Ózdról és környékéről származó foglyok társadalmi státusza, foglalkozása, amely információk erősíthetnék a kötet helyspecifikus jellegét. Sajnos sem az interjúkészítés menetéről, sem a módszeréről nincs szó a kötetben, amit nagy hiányosságnak érzek. Az interjúk felhasználásának fontos része viszont, hogy a belőlük származó idézetek révén arcok, nevek társulnak az elmondottakhoz. Megjelenik bennük a történelmi események középpontjában álló ember, annak minden zavarával, kétségbeesésével, félelmeivel és sokszor akadályt nem ismerő élni akarásával.

A kötet felépítése logikus és könnyen követhető. Már a *Bevezetőben* utal a kötet témájához kapcsolódó kiadványokra, és megemlíti az 1950-ben megjelent *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Fehér könyv a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről* című kötetet, amely a Rákosi-kor szovjetizált magyar nyilvánosságában nem jelenhetett volna meg.⁹ Nyilván ez volt az oka annak is, hogy a Rákosi-, majd a Kádár-korban a „témát Magyarországon minimális kivételtől eltekintve nem kutatták”¹⁰ (13.).

A szakirodalom bemutatásának további részét is elnagyoltnak érzem. Csupán Stark Tamás, Bognár Zalán, Varga Éva Mária, Dupka György, Rózsás János munkáit említi meg, amelyeket nagyon szűkszavúan elemez (13–14.). További problémának tartom, hogy a nemzetközi kutatások még csak említés

⁹ PALÁSTHY Rezső (szerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Fehér könyv a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Hungária Kiadás, Bad Wörishofen, 1950.

¹⁰ A korszakban valóban szamizdat kiadványok formájában jelenhettek meg az események feltárását célzó kiadványok, gondoljunk például CSALOG Zsolt: *M. Lajos, 42 éves* című szociográfiájára.

szintjén sem szerepelnek a kötetben. Ennek természetesen több oka is lehet: a szerző inkább ismeretterjesztő kiadványra törekedett, és nem akarta olvasóit sokoldalú szakirodalmi értelmezésekkel terhelni, de ugyanilyen korlátozó erőként hathatott a terjedelmi kötöttség is, ami miatt a monográfia egésze karcsúra sikeredett.¹¹ Ez természetesen nem von le a kötet értékéből, de egy lábjegyzetben érdemes lett volna utalni rájuk.

Nagy Péter röviden vázolja Ózdnak és térségének a második világháború előtti és alatti viszonyait (18–19.), amiből megtudhatjuk, hogy az Ózd környéki férfiak milyen körülmények között vonultak be a háborúba. Fontos része ez a néhány oldal a kötetnek, mivel a szerző felhívja arra a figyelmet, hogy a második világháború előtt és alatt Ózd kivételes helyzetben volt. Az ózdi vasgyárat és a környékbeli bányákat hadiüzemnek nyilvánították, így sok munkást felmentettek a katonai szolgálat alól, főleg azokat, akiknek a termelésben fontos szerepük volt. A háború első éveiben főképp a képzetlen dolgozók kerültek a harcra, akiket könnyebb volt pótolni, de a háború végén már a képzetetteket is hadba indították és csak a szerencsén múlt, hogy ők a háború végén hazatérhettek vagy éppen fogságba kerültek (20.). Interjúkból vett idézetekkel nagyon érzékletesen mutatja be a szerző, hogyan változott meg az ózdi és a környékbeli lakosságnak – főleg a férfiak – a hadba vonulással, a háborúval kapcsolatos magatartása. Az önként bevonulók száma jelentősen csökkent az utolsó évekre a háború kezdetére jellemző szintről, sőt 1944 végétől egyre többen próbálták meg elkerülni a bevonulást is (21–23.).

Nagy Péter kiemeli, hogy „[a]kik nem estek el a harcokban és nem szöktek meg, általában valamelyik ellenséges haderő karmai közé kerültek. Legnagyobb részüket a szovjetek fogták el, ami négy nagyobb hullámban történt” (24.): a Don-kanyarban 1943 januárjában, az 1944 őszi magyarországi hadműveletek,

¹¹ Úgy gondolom, a szerző számára hasznos és inspiráló lehetett volna a következő néhány kötet is: Oleg V. KHLEVNUIK: *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*. Yale University Press, New Haven, 2004.; Steven A. BARNES: *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton University Press, Princeton, 2011.; Golfo ALEXOPOULOS: *Illness and inhumanity in Stalin's Gulag*. Yale University Press, New Haven, 2017.

majd Budapest ostroma, végül, a háború befejeztével, a még létező magyar hadtest Németországba telepítésekor. Az Ózd környékéről bevonult katonák bárhová kerülhettek, Közép- és Kelet-Európa számos pontján fogságba eshettek, ahonnan jelentős részüket a Szovjetunióba vitték (24–28.). A szerző nemcsak a katonaként, leventeként fogságba ejtettekről szól, hanem a polgári lakosság elhurcolásának is több oldalt szentel (29–42.). Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert ahogyan a szerző is többször utal rá, a Vörös Hadsereg konkrét számokkal érkezett hazánkba, és ha „az elfogott harcoló alakulatok létszáma nem volt elegendő”, civilekkel pótolták azt (33.). A térségben élőket tehát nemcsak a német, a román és a szovjet csapatok jelenléte, főképp az utóbbi két hadsereg alakulatainak túlkapásai veszélyeztették, hanem az ózdi vasüzem 1944. november végi leállításának is rákényszerítette őket a háborús mindennapokhoz való alkalmazkodásra. A civil lakosság különféle indokokkal történő összegyűjtése ismeretlen volt a helyiek számára, így őket is váratlanul érték az akciók. Ezekben belül ki kell emelni a német lakosság deportálásának célját, ami Ózdon és környékén azért ütközött akadályokba, mert nagyon kevés német lakos élt a vidéken, így az elhurcolás a civil magyar lakosságot érintette, akiket nem németes nevük miatt deportáltak. A szervezetlen begyűjtési akciókra enged következtetni az, hogy Ózdon a német származásúakat el sem vitték, hanem a környékbeli falvakból a németiséghez semmilyen formában nem kötődő embereket gyűjtötték össze. Emellett bizonyos falvakból a katonaköteleseket szedték össze, míg mások ugyan csak lövészárokásásra indultak, de csak többéves fogság után térhettek haza. A „németként” elvitt civilek akciójának törvényesítése érdekében a településeken a jegyzőt, a tanítót névjegyzékek összeállítására kötelezték. Lényeges része a kötetnek a civil foglyok helységek szerinti megoszlását bemutató táblázat (36–37.), amelyet a szerző korábbi forrásokat felhasználva pontosít. Az Ózdról és környékéről elhurcoltak jelentős része származott Abafalváról, Csernelyről, Kelemérről, Serényfalváról. Arra, hogy miért ezek a települések voltak érintettek, a későbbiekben kapunk választ. A kitelepítések, deportálások, elhurcolások nem

valósulhattak volna meg a szovjet csapatok által megbízott emberekből álló helyi rendőri szervezet nélkül, és Nagy Péter azt is kiemeli, hogy az események sokszor települések közötti konfliktusokat is felszínre hoztak. Ez történt Sajószentkirályon és a református többségű Kelemérben, ahol csak a katolikus lakosokat szedték össze. A szerző szerint ennek az lehetett az oka, hogy az ottani szovjet katonák úgy tudták, a németek katolikus vallásúak, de az is elképzelhető, hogy a helyi vezetőség akart így elrendezni egy lokális konfliktust (38.). Változatos volt, ahogyan a helyieket összegyűjtötték: Kelemérben egy magánház szolgált kiindulópontnak, Sajószentkirályon, Serényfalván egy gyűlés ürügyével fogták el az embereket. Több településen felléptek az elhurcolásokkal szemben. Ez történet Putnokon és Gömörszőlősön, ahol a jegyzők által összeírt listákat a települések bírói nem írták alá, sikerrel megmentve településeik lakóit a fogságtól (39.). Az összegyűjtött rabok, civilek az átvevőállomás után egy magyarországi gyűjtőállomásra kerültek, innen vitték őket az átvevő-továbbító táborokba, majd onnan az országon kívüli tranzittáborokba, ahonnan a Szovjetunióba deportálták őket. A szerző röviden bemutatja a szovjet táborrendszer felépítését, hangsúlyozva a különbséget a közbeszédben is gyakran összemósódó GULAG és GUPVI táborai között. Fontos, hogy segít tisztázni a két fogalom közötti különbséget, mert a GULAG lágereiben is voltak Ózd környékiek: „[a] szovjet katonai elhárítás Ózdon több személyt is letartóztatott, zömében koholt vádak vagy feljelentések alapján. Valkó Józsefet, mint leventét Ózdon 1945. október 4-én fogták el [...]” (48.), majd ítélték hétévi javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre. De olyan személyt is említ, akit kivetkőzött frontkatonaként tartóztattak le. Az ilyen esetek száma minimális volt Ózdon a GUPVI-táborokban élőkéhez képest (49.).

Felhívja a figyelmet arra, hogy a kényszermunka fogalma az orosz világban I. (Nagy) Péter cárig nyúlik vissza, és nem volt idegen jelenség az egész 20. században. A Szovjetunióban 1934 októberétől fokozatosan kialakított GULAG-rendszer fontos célja volt, hogy az ország gazdaságát olcsó munkaerővel töltsék

fel.¹² Emellett a kollektív büntetés és etnikai tisztogatás szándéka is hangsúlyos volt. Az ingyen munkaerő biztosításának lehetősége összekapcsolódott a háborús jóvátételi igényekkel, a legyőzöttek büntetésével.

Ahogy Nagy Péter is kiemeli, a kényszermunka alkalmazása gazdasági oldalról nézve egyáltalán nem volt jövedelmező, mert a legyengült, alultáplált rabok nem bírták a zord munkakörülményeket (43–49.). Sokan már a szovjet táborokba történő szállítás során életüket veszítették. Akik eljutottak a Szovjetunióba, a táborhálózat már említett különböző lépcsőfokait kellett bejárniuk. A Szovjetunióban az Ózd környékéről elhurcoltak legtöbbször az iparban, az építőiparban, a vasúti és közműépítéseken kapott munkát, de hiába volt Ózd vidéke is nehézipari térség, a szovjet területen folytatott munkavégzés körülményei, munkájuk megbecsültsége nem volt összehasonlítható az itthon megszokottal. Gyakoriak voltak a balesetek, a legyengült, megromlott egészségű munkásoknak korábban nem tapasztalt nehézségekkel kellett szembenézniük. A nehéz fizikai munkát jobban bírták azok, akik korábban is nagy erőfeszítést igénylő munkakörben dolgoztak, ahogyan az Ózd környékiek nagy része. Egy, a könyvben feldolgozott korábbi helytörténeti forrás például ennek tudja be, hogy az Ózddal szomszédos Csernelyből elhurcoltak közül – akik a fogságba esés előtt is kohászok, bányászok voltak – mindössze egy ember halt meg.

A statisztikai adatok arról árulkodnak, hogy a táborok fenntartása többbe került, mint a gyakorlatilag ingyenmunka által termelt haszon (68.). A bányák elhanyagoltak, rosszul felszereltek voltak, a kézi erővel történő termelést akadályozta a hideg.

A munkások hiába kaptak bért, azt vissza kellett fizetniük a tábor fenntartási költségeire, hiába volt heti szabadnapjuk, akkor is dolgozniuk kellett, csak éppen könnyebb munkára osztották be őket. A Szovjetunióban tapasztalták meg a normarendszert, itt talákoztak először a munkaversennyel, ami majd itthon sztahanovista mozgalomként válik népszerűvé. A sors

¹² Erről a kérdésről részletesebben: CZEH Zoltán: *A GULAG mint gazdasági jelenség*. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2003.

furcsa fintora, hogy az ózdi kohászatban 1954-ben bevezetett normarendszer egy egykori szovjet fogoly nevéhez fűződik (67.).

A kötet nagy tematikus pontját adja a táborbeli mindennapokról szóló fejezet (69–107.). A szerző több altémára bontja a hétköznapok tevékenységeit, amelyek a lakhelyhez (69–76.), a táplálkozáshoz (76–88.), az öltözködéshez (88–90.), a tisztálkodáshoz (90–91.), az egészségügyi helyzethez (92–98.), a közösségi és kulturális élethez (98–104.) kapcsolódtak. A monográfiának ebben a részében nem tudunk meg újat, sajátosat a foglyok életéről, így a helyi vonatkozású példák ebben a részben inkább a már ismert narratívák kiegészítésének tekinthetők. Az Ózdról és környékéről elhurcoltak nyilván ugyanolyan körülményekkel néztek szembe, mint a többi fogoly. Próbáltak alkalmazkodni a megváltozott helyzethez, a túlélési stratégiák inkább egyéni leleménynek számítottak, mintsem ózdi specifikumnak.

Az új környezetben a táborlakók élettere minimálisra zsugorodott, életkörülményeik átalakultak. A zsúfoltság, a hideg napról napra gyengítette a rabok mind fizikai, mind szellemi állapotát. A táborban az alapvető higiéniai, egészségügyi, étkezési feltételek sem voltak adottak, az otthonosság kialakítása ilyen állapotok között nagy kihívást jelentett. A rossz minőségű ételek, a kis fejadagok, a rendszertelen étkezés, a hiányos ruházat, a lágerenként eltérő tisztálkodási körülmények miatt számos betegség ütötte fel a fejét, és mindennapos volt a halál. A flekktífusz, a tuberkulózis, a tifusz, a vérhas, a malária és a depresszió naponta szedte áldozatait, de az 1946-os aszály miatt kialakult gazdasági válság tovább növelte a betegek számát.

Nem csoda, hogy mindezek hatására megváltozott a rabok halálhoz, elmúláshoz való hozzáállása. Mindennapos élménnyé váltak az egyszerű temetések, amelyek ceremónia nélkül zajlottak le. A halál, az elmúlás nemcsak a rabok számára volt mindennapi élmény, hanem a szovjet lakosság számára is. Éppen ezért sokan empatikusak voltak a rabokkal, cserekereskedelmet folytattak, főleg üzleti viszony jellemezte a kapcsolatukat (104–107.).

Nagyon fontos az itthon maradt családtagok visszaemlékezései alapján felépített fejezet. „A lágerekben csak egy év letel-

te után volt lehetőség levélíráásra a Nemzetközi Vöröskereszten keresztül.” (109.) Természetesen csupán korlátozott tartalom szerepelhetett a hazaküldött lapokon, levelekben, amelyek felbecsülhetetlen értékűek voltak az itthoniak számára.

Nagyon kevés példa van arra, hogy valakinek sikerült megszöknie a fogságból, de ezek még a hazai vagy határon túli gyűjtőtáborokból lehettek sikeresek, a Szovjetunióból szinte reménytelennek tűntek. A táborokból való hazatérést sokan nem éltek meg. Először a munkaképteleneket küldték haza, a még munkaképes rabokat igyekeztek minél tovább ott tartani. A lágererek történetében Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála hozott változást, de végleges felszámolásukra csak 1987-ben került sor. Az ózdiaknak, más rabokhoz hasonlóan, „a Foksányban és Máramarosszigeten felállított magyar kirendeltségeken keresztül Debrecenbe vezetett az útjuk” (119.), ahol a Hadifogoly Átvevő Bizottságnál fertőtlenítették őket, valamint ruhát és kevés élelmet biztosítottak számukra. A betegen hazaérzőknek az állam hat hónapig térítésmentesen orvosi kezelést biztosított. Mindezek természetesen a legkevésbé sem pótolhatták a táborokban töltött éveket, a szenvedést, a családtagok hiányának feldolgozását.

Összességében elmondható, hogy Nagy Péter a bevezetőben feltett kérdéseket sorra megválaszolja, logikusan építi fel könyvét, és a rendelkezésére álló információk alapján alaposan és lényegre törően vázolja „az Ózd vidékiek fogságban töltött éveit, az indulás előtti viszonyoktól, a tábori életen át egészen a hazatérésig és későbbi életükig” (113.). Könyvének értékes részei az általa készített interjúk idézetei. Sokan a szerző kérésére mondták el táborbéli élményeiket, emlékeztek vissza az átélt traumákra. Az sem kizárt, hogy a szerző volt az első és utolsó személy, akinek az interjúalanyok elmesélték történeteiket. A kötetben közölt fotók, rajzok fontos kiegészítései a leírtaknak. Nagy Péter az Ózd környékiek szovjet hadifogsággal kapcsolatos élményeinek összegyűjtése során fontos munkát végzett, és a kötet néhány részének kiegészítése után jó lenne idegen nyelvű fordításával is találkozni.

Vámos Gabriella